

Identiteitspolitiek

Media en de constructie van gemeenschapsgevoel

Onder redactie van MARCEL BROERSMA
en JOOP W. KOOPMANS

Identiteitspolitiek

Identiteitspolitiek

Media en de constructie van gemeenschapsgevoel

Onder redactie van

MARCEL BROERSMA en JOOP W. KOOPMANS

Hilversum
Verloren
2010

Deze publicatie is tot stand gekomen mede dankzij financiële steun van de Stichting Nicolaas Mulerius Fonds, het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen en de afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

Afbeelding op het omslag: afbeelding van een Oranjemars. Met dank aan de Grand Orange Lodge of Ireland die deze afbeelding ter beschikking stelde.

ISBN 978-90-8704-119-9

© 2010 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Media en identiteitspolitiek

Ter inleiding

MARCEL BROERSMA

Lang voordat de deuren zouden opengaan, verdrong zich op 1 april 1897 een opgewonden menigte op de stoepen van het Paleis voor Volksvlucht te Amsterdam. Abraham Kuiper zou hier over enkele uren worden gehuldigd omdat hij vijftienvintig jaar hoofdredacteur van *De Standaard* was en geen van zijn volgelingen wilde deze hoogtijdag missen. Meer dan vijfduizend toegangsbewijzen waren er verkocht en als er meer ruimte was geweest, had met gemak het dubbele aantal kunnen worden gehaald. Even later waren alle zitplaatsen bezet, net als de gangpaden en de galerijen. Dicht opeengepakt luisterde de anti-revolutionaire gemeenschap een uur lang naar orgelmuziek totdat om half acht na een bazuinstoot psalm 68 werd ingezet en Kuiper tussen de rijen bewonderaars door naar het spreekgestoelte schreed. 'Hoe groot, hoe vrees'lijk zijt G'alom, Uit Uw verheven heiligdom, Aanbidd'lijk Opperwezen!'¹ Zelden of nooit zal een hoofdredacteur van een dagblad zo overweldigend zijn toegejuicht.

Na het uitspreken van een gebed, een rede van de voorzitter van de huldiging-commissie en het overhandigen van cadeaus stak Kuiper van wal. In orthodox-protestantse kring was het aan het begin van de jaren 1870 niet vanzelfsprekend geweest om een krant te beginnen, en al zeker niet voor een predikant. Gods woord verkondigde men van de kansel en niet op met drukinkt besmeurd papier. Kuiper benadrukte echter hoe hij al van kinds af aan een hechte band had gehad met het medium en hoe hij als een van de eersten in zijn kring de mogelijkheden hiervan had gezien. Hij achtte de krant 'eene gave van God'.² Na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 was de krant betaalbaar geworden en hierdoor was het mogelijk via haar een groot publiek te bereiken. Dat was wat Kuiper wilde. De politieke strateeg in hem voorzag dat massacommunicatie nieuwe mogelijkheden bood om gemeenschappen te creëren en zo machtsblokken te vormen in de samenleving.

¹ Psalm 68, vers 17; ook vers 14 werd gezongen. *Gedenkboek opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. Abraham Kuiper, bij zijn vijf en twintigjarig jublieum als hoofdredacteur van 'De Standaard'* (Amsterdam 1897) 25-27.

² Ibidem, 63.

Kuyper omschreef ‘zijn’ *Standaard* instrumenteel: als ‘een paard, dat ik bereed, om den eindpaal van den weg des te sneller te bereiken’.³ De krant was voor hem geen doel op zich. Hij zag haar niet als een zakelijk product en evenmin als mogelijkheid om nieuws en informatie te verspreiden. Voor hem was zij een essentieel middel om ‘zijn roeping’ te volbrengen. *De Standaard* beschouwde sinds haar oprichting in 1872 de werkelijkheid vanuit orthodox-protestants perspectief. Dat uitte zich in de selectie van onderwerpen waarover zij schreef. De kolommen van de krant weerspiegelden de gewenste leefwereld van de prototypische anti-revolutionair. Verslagen van bijeenkomsten van gelijkgezinde verenigingen, toespraken van partijgenoten en de inhoud van nieuwsartikelen representeerden het juiste milieu dat de achterban werd geboden.

Het orthodox-protestantse wereldbeeld kwam ook naar voren in de meningsvorming over actuele onderwerpen in *De Standaard*. Via zijn befaamde driestarren – hoofdartikelen die herkenbaar waren aan drie sterretjes – sprak de politieke en geestelijke leidsman tot zijn achterban. In een sublieme stijl verwoordde Kuyper veelal op polemische wijze de denkbeelden van zijn richting. Hij sleep zo als het ware zijn gedachtegoed in de breinen van zijn volgelingen, daarmee voor hen een denkkader construerend waarmee zij hun dagelijks leven konden vormgeven. De retorische kracht van zijn artikelen werd algemeen erkend. Tekenend voor de functie die men aan journalistiek toekende in de decennia rond 1900 was dat Kuyper werd gezien als een van de grootste journalisten van zijn tijd. Dit uitte zich onder meer in zijn benoeming tot (ere-)voorzitter van de Nederlandse Journalisten Kring.⁴

Met de normen van de hedendaagse journalistiek, zoals een objectiverende en evenwichtige berichtgeving, zou Kuyper weinig op hebben gehad. Het ging hem om de beschouwende functie van de pers. De krant moest een leidsman zijn.⁵ Niet langer hoefden burgers het gevoel te hebben dat zij alleen stonden in hun gevoelens en denkbeelden. Door middel van de krant werden zij opgenomen in een gemeenschap van gelijkgestemden. In zijn rede hamerde Kuyper erop dat hij, in tegenstelling tot wat zijn tegenstanders wel beweerden, geen volksmenner was, maar slechts een sluimerende behoefte aansprak. ‘Wat met minder klare bewustheid in u leefde, dat heeft in mijn *Standaard* zijn klare en heldere uitdrukking gevonden’.⁶ Maar dit laat onverlet dat de anti-revolutionaire voorman wel zeer bewust probeerde een papieren gemeenschap te construeren en uit te bouwen.⁷

3 Ibidem, 67.

4 Zie hiervoor: Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 36-38.

5 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 59.

6 *Gedenkboek opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. Abraham Kuyper*, 67.

7 Zie ook: Marcel Broersma, ‘Papieren gemeenschappen. *De Volkskrant*, het *Christelijk Sociaal Dagblad* en de vakbeweging’ in: *Niet voor het gewin. Not-for-profit ondernemingen van de christelijk-sociale beweging in Nederland. Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* 6 (2005) 127-142.

In zijn rede in het Paleis voor Volksvlucht demonstreerde de orthodox-protestantse voorman een scherp inzicht in de werking van nieuwsmedia bij de constructie van identiteiten. De krant, zo meende Kuiper, was door God gegeven om het toenemende individualisme te bestrijden en ‘in de gewaarwordingen van ons bewustzijn weer eenheid te brengen’. De krant impliceerde groepsvorming.

Immers, wie een dagblad leest, weet, hoe op datzelfde oogenblik door duizenden anderen op dienzelfden avond of op dienzelfden morgen in hetzelfde vaderland gelijke toespraak van het blad wordt afgelezen, en hoe daardoor ook dezelfde aandoeningen bij hen worden gewekt, dezelfde gedachten ook bij hen insluipen, en dezelfde overtuiging ook bij hen wordt aangekweekt.⁸

Door middel van een krant, stelde Kuiper, kon een morele gemeenschap met een gemeenschappelijke identiteit worden geconstrueerd en voortdurend worden gearticuleerd. Burgers schaarden zich rond dezelfde beginselen. ‘Opiniën sluiten zich aan opiniën, harten aan harten, en zoo ontstaan er samenbindingen; en uit die samenbindingen en groepeeringsen wordt macht geboren, om het u heilig beginsel tot een macht te maken in het land.’⁹

Benedict Anderson en *Imagined communities*

De inzichten die Kuiper in 1897 zo welsprekend verwoordde, keren vrijwel naadloos terug als theoretische conceptie in het werk van Benedict Anderson. Nadat hij zich als hoogleraar International Studies zijn gehele academische carrière had beziggehouden met de bestudering van processen van staats- en natievorming in Zuidoost Azië, publiceerde Anderson in 1983 een boek dat nu een van de meest geciteerde studies is in de geesteswetenschappen: *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. In dit werk, dat men kan zien als een abstractie van eerder, meer empirisch onderzoek naar met name Indonesië en Thailand, poneert hij dat de natie een ‘verbeelde gemeenschap’ is. Zij krijgt gestalte in de hoofden van burgers die elkaar niet kennen maar zich toch tot in het diepst van hun ziel met elkaar verbonden voelen. Zij ervaren ‘a deep horizontal comradeship’ die er zelfs toe leidt dat zij bereid zijn voor elkaar en de natie te sterven. Anderson stelt dat naties en nationalistes altijd streven naar soevereiniteit; zij streven naar het recht op politieke zelfbeschikking. Daarmee is nationalisme een proces van in- en uitsluiting. De constructie van identiteit is een dialectisch proces; er is altijd een ander nodig om zich tegen af te zetten en zo te articuleren wat onderscheidend is voor de eigen gemeenschap.¹⁰

⁸ *Gedenkboek opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. Abraham Kuiper*, 64.

⁹ *Ibidem*, 66.

¹⁰ B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (2e druk; Londen en New York 1991) 6-7.

Anderson verbindt de genese van nationalisme en natievorming met de opkomst van het drukwerkkapitalisme in de zeventiende eeuw. Doordat media zoals boeken, tijdschriften en kranten in de landstaal gingen verschijnen, ontstond langzaam een nationale publieke sfeer. Mensen werden zich hierdoor bewust van gedeelde achtergronden en belangen, een bewustwordingsproces dat ook mogelijk werd gemaakt door een andere tijdsbeleving. Anderson wijst in dit verband op de overeenkomsten tussen het denken in termen van een niet-zintuiglijk waarneembare gemeenschap en de opkomst van de roman. Beide worden mogelijk door de overgang naar een parallelle tijdsbeleving, of in de woorden van Walter Benjamin, ‘homogeneous, empty time’.¹¹ Het besef ontstaat dat er op hetzelfde moment op de verschillende plaatsen zaken gebeuren of mensen dingen doen die in enigerlei zin tot elkaar in verband staan. Anderson refereert daarbij aan de verschillende verhaallijnen in een roman. Terwijl de personages elkaar nog niet ontmoeten en onwetend zijn van het drama dat hen zal samenbrengen, is dit voor de lezer die hun individuele levensgang meebeleeft en onderwijl in zijn hoofd samenbrengt al voorstelbaar.

Deze manier van redeneren maakt ook de natie denkbaar. Zoals Anderson het formuleert: ‘An American will never meet, or even know the names of more than a handful of his 240,000-odd fellow-Americans. He has no idea of what they are up to at any one time. But he has complete confidence in their steady, anonymous, simultaneous activity.’¹² Media – Anderson gebruikt de krant als voorbeeld – dragen in grote mate bij aan dit besef. Een dagblad functioneert als een ‘social map’; het ordent allerlei gebeurtenissen die (op het eerste oog) geen samenhang hebben behalve dat zij op hetzelfde moment in de krant staan. Het verband ertussen is verbeeld. Daarbij komt het rituele aspect van krantenlezen, waarop ook Kuypers wees. Iedere dag voltrekt zich een massaceremonie waarin burgers op bijna hetzelfde moment dezelfde informatie tot zich nemen. In een vrijwel identiek citaat als het hiervoor geciteerde van Kuypers wijst Anderson erop dat de deelnemers aan dit ritueel dit beseffen en dat dit de gemeenschap versterkt.¹³

Met de publicatie van *Imagined communities* mengde Anderson zich nadrukkelijk in het debat over nationalisme. Dat kreeg in de tweede helft van de twintigste eeuw nieuwe impulsen door eerst de dekolonisatie en later de val van het communisme in Oost-Europa. In 1983 verschenen opmerkelijk genoeg nog twee boeken die het denken over nationalisme zouden gaan domineren: Ernest Gellner *Nations and nationalism* en de bundel *The invention of tradition* onder redactie van Eric Hobsbawm en Terence Ranger. Zeven jaar later voegde Hobsbawm daaraan nog zijn *Nations and nationalism since 1780* toe.¹⁴ In deze boeken

11 *Ibidem*, 24.

12 *Ibidem*, 26.

13 *Ibidem*, 35.

14 Ernest Gellner, *Nations and nationalism* (Ithaca 1983); Eric Hobsbawm en Terence Ranger ed., *The inven-*

wordt nationalisme opgevat als een historisch verschijnsel. De auteurs zien, in het voetspoor van Ernest Renans befaamde lezing *Qu'est-ce qu'une nation?* uit 1882, de natie als een geconstrueerde entiteit waartoe men niet zonder meer behoort maar waar men bij moet willen horen. Nationalisme is, zo menen zij, geen tijdloos fenomeen maar een product van de moderne tijd. Het is de basis voor groepsvorming en geeft richting aan zowel het politiek handelen als de culturele identiteit van mensen. Naties worden bewust gecreëerd door een elite die een achterban verzamelt op basis van een gedeelde geschiedenis, taal, mythes, gebruiken en rituelen. Die worden gepresenteerd als natuurlijk en a-historisch, terwijl zij uitvindingen van recente aard zijn.¹⁵

Zowel Gellner als Hobsbawm en Anderson benadrukken de culturele diffusie van nationale identiteit. Zij onderzoeken hoe een 'sense of belonging' wordt geconstrueerd als onderdeel van de transformatie van sociale verhoudingen in de moderniteit.¹⁶ Daarbij concentreren zij zich op de bepalende rol van de economische ontwikkeling in Europa en op het belang van taal en communicatie. Anderson wijst in *Imagined communities* nadrukkelijk op het samenspel van deze factoren dat het ontstaan van nationalisme juist in deze periode mogelijk maakte. 'What, in a positive sense, made the new communities imaginable was a half-for-tuitous, but explosive, interaction between a system of production and productive relations (capitalism), a technology of communications (print), and the fatality of human linguistic diversity.'¹⁷ In de ogen van Anderson, Gellner en Hobsbawm is de overgang naar een industriële samenleving in de achttiende eeuw de bakermat van het nationalisme. De vraag naar geletterde arbeidskrachten leidde toen tot een samenhangend onderwijssysteem in de landstaal, terwijl de verspreiding van informatie steeds belangrijker werd voor een goed functionerende samenleving. Kennis kon in bredere kring worden gedeeld en dit bevorderde het ontstaan van gedeelde identiteiten.

Sinds het eerste verschijnen van *Imagined communities* werd het boek eenmaal herzien en talloze malen herdrukt. Aan het eind van 2007 was het reeds gepubliceerd in 33 landen en 29 talen.¹⁸ In een nawoord bij de laatste editie onder de titel 'Travel and Traffic: On the Geo-biography of *Imagined Communities*' bracht Anderson de verspreiding van zijn werk in kaart. Daarin verhaalt hij ook over de uitgave van zijn boek in Nederland via een toevallige ontmoeting met uitgever Jan Mets bij een wederzijdse vriend uit Indonesië. Het werk verscheen in 1995

tion of tradition (Cambridge 1983); Eric Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990).

15 Zie hiervoor ook: Lloyd Kramer, 'Historical narratives and the meaning of nationalism', *Journal of the History of Ideas* 58 (1997) 525-545.

16 Kramer, 'Historical narratives', 528.

17 Anderson, *Imagined communities* 42-43.

18 B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (herz. ed.; Londen en New York 2006) 207.

als *Verbeelde gemeenschappen. Bespiegelingen over de oorsprong en de verspreiding van het nationalisme*. Anderson wijst op een aantal factoren die waarschijnlijk een rol hebben gespeeld bij de receptie van zijn werk, zoals het feit dat het in het Engels is verschenen. Daardoor is het toegankelijk voor relatief veel mensen en in staat aandacht te genereren.¹⁹ Wat het boek waarschijnlijk vooral zo populair maakt is echter het brede transnationale perspectief dat het hanteert en de aantrekkelijke, maar ook bedrieglijke, eenvoud van Andersons notie van de natie als verbeelde gemeenschap.

Een verbreding van het concept

In *Imagined communities* verbond Anderson deze conceptie specifiek met naties en processen van natievorming. Het voorbeeld van Kuypers anti-revolutionaire morele gemeenschap maakt echter duidelijk dat de theoretische noties die Anderson hanteert ook verhelderend zijn wanneer zij worden getransponeerd naar andere gemeenschappen dan naties en naar de constructie van identiteit in het algemeen. De behoefte ‘ergens bij te horen’, om zich met anderen te identificeren, is een antropologische constante; het helpt individuen om zich staande te houden in de wereld en zij ontleen hieraan een gevoel van eigenwaarde. Sommige recensenten van Andersons werk hebben dan ook geconstateerd dat het feit dat de natie verbeeld is niet tot haar wezenskenmerken behoort. Bijna alle menselijke verbanden zijn op de een of andere manier verbeeld.²⁰ Het is echter goed te realiseren dat het Anderson niet zozeer gaat om de constatering *an sich* of om de vraag hoe specifieke naties zichzelf verbeelden, maar om de vraag hoe het proces van verbeelding in zijn werk gaat. Gemeenschappen onderscheiden zich niet zozeer van elkaar op basis van authenticiteit en echtheid, maar vooral op basis van de stijl waarin zij zichzelf verbeelden.²¹

In de artikelen in deze bundel wordt geanalyseerd hoe verbeelde gemeenschappen tot stand komen en hoe identiteiten worden geconstrueerd en in stand gehouden. Dit gebeurt in een discursief proces dat zich voltrekt via media, in de ruimste zin van het woord, en waarin verschillende actoren doelbewust eigen belangen nastreven. Zij voeren een identiteitspolitiek die is gericht op het verwerven van zoveel mogelijk macht. Het gaat hierbij kortom, in de woorden van de Franse socioloog Pierre Bourdieu, om ‘struggles over the monopoly of the power to make people see and believe, to get them to know and recognize, to impose the legiti-

¹⁹ Ibidem, 215-217.

²⁰ Zie bijv. Walter Schnee, ‘Nationalism. A review of the literature’, *Journal of Political and Military Sociology* 29 (2001) 1-18, aldaar 8.

²¹ Ibidem, 6; Jonathan Culler and Pheng Cheah ed., *Grounds of comparison. Around the work of Benedict Anderson* (New York en Londen 2003) 6.

mate definition of the divisions of the social world and, thereby, to *make and unmake groups*’.²² Door zoveel mogelijk mensen te verenigen op gedeelde belangen ontstaat een krachtig wapen om de maatschappelijke positie van de leden van de gemeenschap te versterken.

Dat zien we bijvoorbeeld terug in de strijd die patriotten en orangisten aan het eind van de achttiende eeuw uitvochten in politieke tijdschriften. Joop Koopmans laat zien hoe twee discoursen ontstonden waarin beide partijen het alleenrecht op de Nederlandse natie claimden. Zij presenteerden zich wederzijds als ware patriotten voor het vaderland. Koopmans stelt daarbij de vraag of beide verbeelde gemeenschappen, die voortdurend de confrontatie zochten, niet als twee kanten van dezelfde medaille beschouwd moeten worden. In haar bijdrage over de Multatuli-anen als oppositie in de Nederlandse natiestaat, oppert Hilde Krips-van der Laan eenzelfde gedachte. Zij betoogt dat juist door het discours van relatieve buitenstaanders, de ‘anderen’, te analyseren, het inzicht in de natiestaat wordt vergroot. De schrijver Multatuli en zijn aanhangers hielden als vrijdenkers het burgerlijke Nederland een spiegel voor. Berdien Staats illustreert hoe de IRA door zich met geweld als hoeder van de Ierse natie op te werpen de polarisatie tussen de verschillende bevolkingsgroepen vergrootte. Door het belang van het katholieke geloof voor de Ierse identiteit te benadrukken werden niet alleen de Britten, maar ook de protestantse Ieren buiten de natie geplaatst. De vernietigende uitwerking van het gebruik van geweld tenslotte maakt duidelijk dat een gevoel van verbondenheid niet onder dwang tot stand gebracht kan worden.

Een medium kan zowel een instrument voor identiteitspolitiek als een tot op zekere hoogte zelfstandige actor zijn. De meubels die Johan Thorn Prikker ontwierp, zijn een voorbeeld van een instrumentele benadering van het medium. Christiane Heiser laat zien hoe de internationaal georiënteerde stijl van de *Arts and Crafts*-beweging werd afgedaan als decadent en dus niet-nationaal. *Dutch design avant la lettre* zou strak, eenduidig en zuiver moeten zijn. Het zou in zijn stylering het karakter van de natie moeten representeren. In het geval van de VARA treedt de arbeidersomroep op als een actor binnen de socialistische morele gemeenschap. Bas de Jong betoogt hoe in radio-uitzendingen werd gepoogd een saamhorigheidsgevoel onder de achterban te creëren. Tegelijkertijd maakte de aard van het medium het mogelijk ook andere groepen in de samenleving dezelfde programma’s voor te zetten. Wie een radio-ontvanger bezat, kon de activistische programmering van de VARA beluisteren. Haar identiteitspolitiek, die was gericht op de emancipatie en bewustwording van arbeiders van welke pluimage dan ook, leidde echter tot felle reacties. De overheid dwong de VARA haar uitzendingen te depolitiseren en zich te bezinnen op haar houding tot en positie binnen de Nederlandse natie.

22 Pierre Bourdieu, *Language and symbolic power* (Cambridge 1991) 221.

De fragmentatie van de nationale verbeelde gemeenschap komt ook tot uiting in de bijdrage van Janny de Jong. Zij analyseert hoe in filmdocumentaires de relatie tussen Nederland en de koloniën in de Oost in beeld werd gebracht. Maakte Nederlands-Indië nu deel uit van de Nederlandse natie of niet? Via de bioscoop werd geprobeerd het leven in de tropen naderbij te brengen en een gevoel van verbondenheid te creëren. Het is moeilijk in te schatten in hoeverre de films eraan bijdroegen dat ‘Tropisch Nederland’ ging leven in de harten van de Nederlanders. Of er sprake was van een wederkerige en gelijkwaardige relatie is de vraag, maar na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring in 1945 bleek dat de staatkundige component een oorlog waard was. Marijn Molema laat zien hoe politiek en ambtenarij in de jaren 1950 probeerden Noord-Nederland als term te munten. Door in beleidsdocumenten deze term strategisch in te zetten, konden zij geld genereren om de economie in de drie noordelijkste provincies te stimuleren. Waar het Noorden in het populaire spraakgebruik nog enig gezag geniet, blijkt toch dat maar weinig burgers zich deelgenoot achten van een Noordelijke gemeenschap. Voor de constructie van een verbeelde gemeenschap zijn culturele aspecten die een gevoel van verbondenheid bewerkstelligen, blijkbaar onmisbaar.

In deze bundel wordt verder onderzocht of en hoe het concept ‘verbeelde gemeenschap’ kan worden toegepast buiten het traditionele onderzoek naar natievorming en nationalisme. Zo wordt de idee dat de natie als verbeelde gemeenschap een categorie is van een modern denkpatroon genuanceerd in de bijdrage van Onno van Nijf. Hij beschouwt de klassieke vrijheidsspelen van Plataea als een medium waarin een overkoepelende hellenistische identiteit werd geconstrueerd en uitgedragen. Van Nijf toont het gelaagde karakter van deze herdenking van de collectieve strijd van de Griekse poleis tegen de Perzen. Het waren de machthebbers van grote rijken, eerst de Macedoniërs en later de Romeinen, die deze regiogebonden identiteit cultiveerden om zo een werkbare machtsbasis te vestigen in door hen veroverde gebieden. Een vergelijkbaar proces van toe-eigening van het verleden in dienst van het heden zien we in Hanno Brandts artikel over de Hanze. Hij laat zien hoe verschillende Duitse regimes in de afgelopen anderhalve eeuw de herinnering aan het middeleeuwse verbond tussen koopmanssteden inzetten voor hun eigen politieke doelen. Tijdens het Duitse keizerrijk werd de handelstraditie op zee gebruikt ter ondersteuning van de vlootpolitiek, terwijl het Derde Rijk betoogde dat de nieuwe Europese orde onder Duitse leiding een natuurlijke voortzetting van de aloude Hanze-dominantie was. Na de oorlog werd de Hanze juist ingezet ter promotie van Europese en interregionale samenwerking. Geschiedschrijving werd ingezet ter legitimatie van deze claims waarmee de Duitse bevolking gewonnen moest worden voor de desbetreffende interpretatie van het verleden.

Een verdere verbreding van het concept zien we waar de nadruk wordt gelegd op internationaal opererende gemeenschappen. Dirk Jan Wolffram onderzoekt hoe in de negentiende eeuw een vast gezelschap van sociale hervormers elkaar re-

gelmatig ontmoette op internationale congressen. Bovendien onderhielden zij contact via vaktijdschriften en populaire media. Zij voelden een bovenationale loyaliteit aan een internationale verbeelde gemeenschap van deftige hervormers, terwijl zij de kennis die ze opdeden vooral aanwendden om sociale problemen op nationaal en lokaal niveau op te lossen. Gerrit Voerman verkiest eenzelfde perspectief in zijn bijdrage over de communistische verbeelde gemeenschap. De leden van de CPN voelden zich veel meer verbonden met de internationale arbeidersstrijd en de Sovjet-Unie dan met de Nederlandse natiestaat. Binnen de beweging werden de leden streng gedisciplineerd: 'De gemeenschap van de Partij bepaalt, besluit en beslist'. De politieke inzichten, gevoelens, rituelen tradities en symbolen die bepalend waren voor het partijleven, waren overgenomen van, zo niet opgelegd door, Moskou. Waar zij de symbolen van het internationalisme omarmden, zetten de communisten zich af tegen de symbolen van de Nederlandse natiestaat zoals de vlag of Koninginnedag.

Barbara Henkes verwijdert zich nog verder van het nationalisme en de natiestaat door te betogen dat ook de familie gezien kan worden als een verbeelde gemeenschap. Zij maakt, in navolging van de Amerikaanse historicus John R. Gillis, een onderscheid tussen 'family we live with' en 'family we live by'. De laatste komt tot stand via verhalen, rituelen en beelden die het individuen mogelijk maken hun identiteit te ontleen aan bredere familiebanden. Aan de hand van de briefwisseling tussen de Duitse en de Nederlandse tak van de familie Brester-Gebensleben laat zij zien hoe familiebanden in tijden van oorlog als supranationale verbanden functioneren, maar ook welke loyaliteitsconflicten dit met zich meebrengt. In de jaren 1980 tenslotte ontwikkelden zich gemeenschappen op internet. Het participatieve karakter van dit medium roept vragen op over de grenzen van menselijk contact. Is er nog sprake van een verbeelde gemeenschap wanneer de leden elkaar weliswaar niet (allen) in persona kennen maar toch voortdurend *on line* met elkaar in gesprek gaan? *The WELL* was een van de eerste internetfora waarop een vaste groep participanten informatie uitwisselde. Susan Aasman geeft aan dat de conflicten en manipulaties van machtsverhoudingen die zich in deze *virtual community* afspeelden, niet vrijblijvend waren. Zij hadden, zoals dat bij verbeelde gemeenschappen steeds het geval is, ook en vooral repercussies in het echte leven.

Identiteitspolitiek

Hoewel Benedict Andersons metafoor van de natie als verbeelde gemeenschap door historici vaak wordt gehanteerd, wordt deze veelal losjes gebruikt en is zij als concept nog nauwelijks diepgaand geanalyseerd.²³ In deze bundel zijn de idee-

23 Culler and Cheah ed., *Grounds of comparison*, 3.

en die Anderson ontvouwde in zijn *Imagined communities* wel onderzocht en geadapteerd. Het begrip heeft een bredere invulling gekregen door verder terug te gaan in de geschiedenis, de strijd tussen verschillende morele gemeenschappen binnen de natiestaat te onderzoeken en door het begrip te transponeren naar internationale en virtuele gemeenschappen. De waarde van Andersons concept voor de geschiedschrijving zit hem daarbij niet zozeer in de constatering dat we moeten denken in termen van verbeelde gemeenschappen, maar vooral in het besef dat we de constructie van identiteiten moeten bestuderen als machtsprocessen – als identiteitspolitiek. Door de stijl waarin gemeenschappen gestalte geven aan hun bestaan te bestuderen wordt duidelijk hoe en waarom mensen zich aangetrokken voelen tot een verbeelde gemeenschap.

Media zijn daarbij het voertuig van de verbeelding. Zij maken het mogelijk om brede groepen mensen te bereiken en te mobiliseren. Daarbij bepalen de aard en de eigenschappen van het medium de reikwijdte van het handelen van politici als Abraham Kuyper, die heel bewust proberen een machtsbasis te vestigen door het formeren van groepen op basis van een gedeelde identiteit. Hetzelfde geldt voor politiek met een kleine p; voor de vormgeving van identiteit op meer individueel niveau en de machtsprocessen die daarachter schuil gaan. De artikelen in deze bundel maken duidelijk dat een medium meer is dan, in de metafoor van Kuyper, een paard dat bij de constructie van identiteit naar willekeur bereden kan worden. Niet alleen de intenties van de berijder bepalen de uitkomsten. Juist ook de eigenschappen van het medium dat hij hanteert om het karakter van de gemeenschap te vormen, spelen hierin een belangrijke rol. Door dit proces van representatie nauwgezet te onderzoeken, wordt het inzicht in de formatie van verbeelde gemeenschappen vergroot en verdiept.

De constructie van gemeenschappen is in de eerste plaats identiteitspolitiek. Politieke partijen, naties of regionale bewegingen proberen mensen die elkaar niet persoonlijk kennen, te laten marcheren onder hetzelfde vaandel. Zo ontstaan machtsblokken en kunnen maatschappelijke veranderingen worden ingezet. Media functioneren als makelaars in dit proces: via de media wordt een groepsidentiteit gevormd en in stand gehouden. Aan de hand van verschillende media worden in deze bundel processen van identiteitsvorming in heden en verleden geanalyseerd. De essays laten zien dat het begrip 'verbeelde gemeenschap', vooral gebruikt in de context van nationalisme en staatsvorming, een veel bredere toepasbaarheid heeft en vruchtbare en spannende wegen opent voor historisch onderzoek.

